

Mediterrán Világ

Társadalomtudományi folyóirat

47–48.

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány
2019

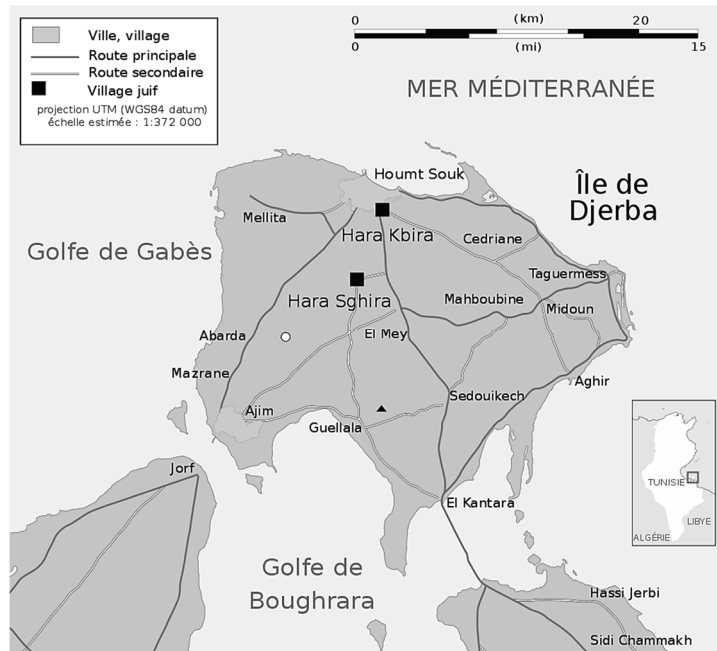
Tartalom

Szilágyi István: Geopolitikai változások és a szubimperializmus koncepció újrágondolása: a brazil eset.....	3
Siposné Kecskeméthy Klára: Változás a kereszténység földrajzi elhelyezkedésében. Nyáry Ernő Bagdad latin érseke	25
Ferwagner Péter Ákos: Identitás és megmaradás. A Dzszerba-szigeti zsidóság társadalmi-kulturális jellemzői	38
Domonkos Endre: A 2019. április 28-i országgyűlési választások és következményei Spanyolországban.....	53
Ortutay Katalin: Siker vagy kudarc? Integráció francia szemmel	73
Réti Balázs: Olasz mintagyarmat az Égei-tengeren. A Dodekanézosz-szigetek, 1912-1947	86
Krajcsír Lukács: A <i>Lidice</i> -botrány, avagy hogyan ne csempésszünk fegyvereket, egy éppen a függetlenségért harcoló, népi felszabadító mozgalomnak.....	101
Pap Tibor: A Nyugat-Balkán, mint társadalmi konstrukció.....	113
Birher Nándor – Veress Gábor: Elnyel minket a jogszabályok és a szabályzatok szököárja! A vallás, az erkölcs és a jog a Mediterráneumban	122
Faust Anita: A hatalmi legitimáció forrásai a világrendben.....	135
Nagy Georgina: A francia kapcsolatok hatása a gyarmati Algériára az 1960-as években.....	163
Németh Viktória: A baszkok és a számik – két őshonos etnikum helyzete Európában.....	169
Gibárti Sára: A humanitárius segítségnyújtás élelmiszersegélyezési aspektusai. Az élelmiszersegélyezés jelenkori gyakorlata Líbiában	189
Mihályi Dorottya: Visszatérések Algériába	201
Farkas Marcell – Murányi Kata – Szántó Ákos: A belső határdinamizmus problematikái a portugál és spanyol példán keresztül, az 1970-es évektől napjainkig	213
Sashalmi Ádám: Szulejmán Szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között (Recenzió).....	233

Ferwagner Péter Ákos

Identitás és megmaradás. A Dzserba-szigeti zsidóság társadalmi-kulturális jellemzői*

Napjainkban rendkívül ritka, hogy arab-muszlim környezetben zsidó közösségek működjenek. A tunéziai Dzserba-sziget éppen arra nyújt jó példát, hogy igenis lehetséges a 20–21. században is az az együttélés, ami valójában a történelem során mindig is jellemezte zsidók és muszlimok közösségeit a Mediterráneumban. A dzserbai mikrokörnyezetben ez az együttélés – minden fenyegető veszély ellenére – nem csupán megtalálható, de virágzik és fejlődik. A dél-tunéziai partok közelében fekvő kicsiny sziget zsidó lakosságának a létszáma sohasem haladta meg a 4500-at (napjainkban kb. 1000 főt tesz ki), ennek ellenére ez számít a legismertebb észak-afrikai zsidó kolóniának. Ismertségét a hosszú történelmi múltja mellett a kivételesnek számító, évente megtartott Griba zsinagógai zarándoklat indokolja. Tanulmányomban ennek az életerős zsidó közösségnek a múltját és jelenét igyekszem feltárni.

Dzserba térképe (Wikipedia)

A dzserbai zsidóság történeti fejlődése

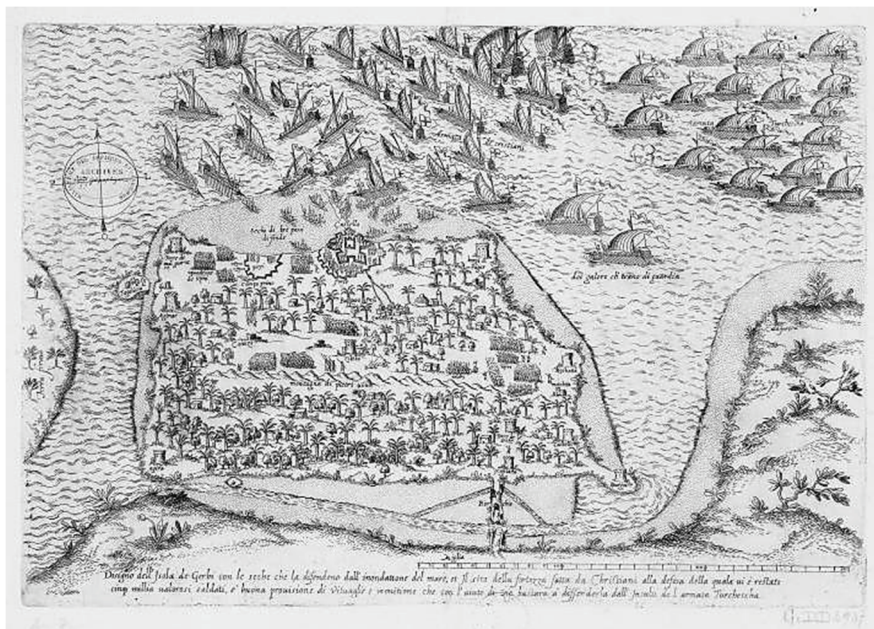
Dzszerba szigetén a zsidó jelenlétnek nagyon régi múltja van, s habár kézzelfogható bizonyítékunk csupán középkori eredetre utal, a helyi szájhagyomány ennél is korábbra, az ókorra teszi az első zsidók betelepülését. Az antik betelepülés mellett szól, hogy a dzserbai zsidók liturgiája magán visel bizonyos speciális jellegzetességeket, például *Peszah*kor hosszú borszentelési imát (*kiddust*) recitálnak el, szombaton vagy más ünnepnapon pedig részleteket olvasnak fel valamelyik prófétai könyvből (*haftára*). Ezek a szokások bizonyosan a Makkabeusok kora (i.e. 2–1. sz.) után keletkeztek, de korábban, mint ahogy a *Talmud* keletkezésekor (i.sz. 2. sz. után) a zsidó liturgiai gyakorlatot egységesítették volna. Ezek a különleges dzserbai szokások megegyeznek a jemeni vagy a délkelet-marokkói tafilaleti zsidó közösségek szokásaival, amelyek szintén az ókori eredetükről nevezeteseek. A helyiek úgy tartják, hogy Salamon templomának a lerombolása (i.e. 586) után kohéniták (a papi testület tagjai) telepedtek le Dzszerbán, akik magukkal hozták a lerombolt Szentély egyik kapuját és néhány követ, amelyeket aztán beépítették a sziget közepén emelt Griba zsinagógába. A Griba ezért vált fontos zarándokhellyé a későbbi évszázadokban. A hagyomány szerint a zsinagóga közelében fekvő Hara-Szgíra zsidó falu eredeti neve Dighet volt, ami a héber „kapu” (*delet*) szó egyik változata. Mellesleg ennek a településnek a 20. századig szinte kizárólag kohéniták voltak a lakói.

Vannak azonban olyan hagyományok is, amelyek még régebbre helyezik az első zsidók dzserbai megjelenését. Az egyik ilyen elmélet szerint Dávid király unokaöccse és egyik főtisztje, Joáb – miután a filiszteusokat egészen a sziget partjaiig üldözte – megalapított ott egy kisebb közösséget. Egy másik vélekedés szerint ellenben Salamon uralkodása (i.e. 970–931) idején Zebulon törzsének egyik expedíciója nyomán érkeztek az első zsidók Dzszerbára (Zebulon törzse a föníciaiakhoz hasonlóan a Földközi-tengeren expedíciókat indított nyugati irányba).¹ Egy harmadik verzió szerint pedig a sziget mai zsidó lakossága a Második Templom lerombolása (i.sz. 70) után idemenekültek leszármazottja. Ezeknek a hagyományoknak az életben tartása szimbolikus jelentőséggel bír, ugyanis lehetővé teszi a dzserbai zsidók számára azt, hogy közösségüket „Jeruzsálem előszobájának” vagy „afrikai Jeruzsálemnek” állítsák be.

A zsidó jelenlét első konkrét történeti bizonyítékai a 11. századból valók. A kairói Geniza² egyik kereskedelmi tárgyú levele említi a dzserbai zsidókat. Az 1030 körül keletkezett dokumentum beszámol arról, hogy egy bizonyos Abu al-Faradz al-Dzszerbi keleti országokkal, Egyiptommal és az indiai-óceáni térséggel kereskedik. Más, ugyancsak a 11. században keletkezett levelek is utalnak a dzserbai zsidók kiterjedt mediterrán kereskedelmi tevékenységére. Több 12. századi irat utal a sziget ellen 1135-ben indított normann rajtaütésre, melynek során zsidókat hurcoltak el, akik közül többeket az alexandriai közösség kiváltott. Egyikük, Izsák kántor Tripoliban írt levelében beszámol egyiptomi jötevőjének a megpróbáltatásairól. Móse ben Maimon, ismertebb nevén Maimonidész, a híres filozófus és orvos (1137–1204) az egyik munkájában rövid, nem

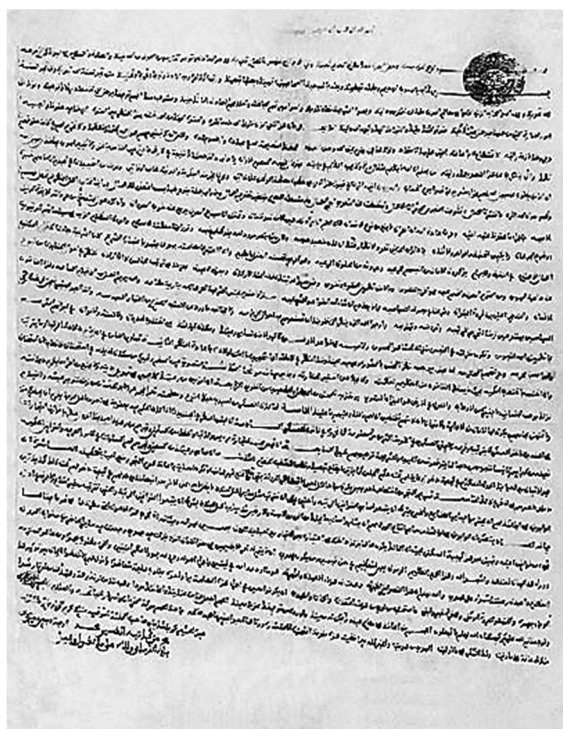
túl pozitív jellemzést készített a dzserbai zsidókról („ostobák és faragatlanok”, „elutasítják a szóbeli törvényeket”, „a szellem tisztasága egyáltalán nem jellemzi őket”, a rituális tisztátalanság terén szélsőséges a magatartásuk stb.). E nem túl hízelgő jellemzésen túl azonban Maimonidész olyan dolgokat is közöl, amik a dzserbai közösség későbbi megítélésében nagy szerepet fognak játszani: számos rabbi-bíró (*dajján*) működése és a rabbinikus szövegek elmélyült tanulmányozása.

A dzserbai zsidóság középkori eseménytörténetéről kevés forrással rendelkezünk. Ezek egyike egy héber nyelvű vers, mely feleleveníti az Almohád-dinasztia üldözéseit.³ Ezek során más közösségekkel együtt a dzserbai is „eltűnt a száműzetés teljességében”. A 13. században dzserbai zsidók egy csoportja az akkor normann uralom alatt álló szicíliai Palermóba költözött. Tudunk arról, hogy 1239-ben csoportjuk elkülönült a többi zsidó közösségtől, II. Frigyes királytól (1296–1337), II. András magyar király dédunokájától pedig megkapták az indigó- és hennatermesztés privilégiumát. A következő évszázadokban a dzserbai zsidóságról a magrebi rabbik *responzumaiból* (a rabbiknak feltett vallásjogi kérdések és az azokra adott válaszok gyűjteményeiből) vannak információink. Az algíri Salamon ben Simon Durán (1400 k–1467)⁴ például egy Bezsájában kimondott válás érvényességéről mond véleményt, a házastársak egyike Dzserbáról való. Több ilyen vélemény gazdasági kérdésekkel foglalkozik. Az egyik rabbittól például azt kéri, hogy nyilatkozzon az egyik dzserbai szokás érvényességéről, melynek értelmében a zsidók *Sabbat* idején a jószágaik őrzését muszlimokra bízzák, ami a két közösség közötti gazdasági kapcsolatok nyilvánvaló bizonyítéka.

A dzserbai csata korabeli ábrázolása (Bibliothèque nationale de France)

1560-ban, a Habsburgok és az oszmánok közötti mediterrán vetélkedés idején török győzelemmel végződő tengeri csata zajlott le a sziget közelében,⁵ s ennek apropóján elkészítették Dzszerba első részletes térképét. Ezen már szerepelt két zsidók által lakott település. Csakhogy Amerika felfedezése és a kereskedelmi utak Atlantikumra való áthelyeződése kedvezőtlenül érintette a sziget gazdaságát, jó időre nem is szólnak a források az itteni zsidó közösségről. Csak a 18. századi tuniszi pénzügyi összeírások említik újból őket, jelezvén, hogy a dzserbai zsidók fizetik a *dzsizját* a bej kormányának. Az is kiderül, hogy – tiszteletben tartva a „könyv népére”, a *dzimmikre* vonatkozó muszlim előírásokat – megkülönböztető ruhát viselnek, s nem ülnek lóra.⁶ A zsidókat diszkrimináló szabályokat Mohamed bej (1855–1859) a forradalmi jelentőségű reformokat bevezető 1857-es alapszerződésben törölte el. A jogszabály kimondta Tunézia minden lakójának törvény előtti és adózási egyenlőségét, garantálta a vallás- és kereskedelmi szabadságot, s jogot biztosított a külföldieknek a tulajdonszerzésre és bármilyen foglalkozás gyakorlására. Vegyes bíróóságok felállítását írta elő, ahol a zsidó kisebbség tagjai képviseltethetik magukat. Az alapszerződés lényegében a nem muszlimok dzimmi jogállását megszüntette.⁷

Az 1857-es alapszerződés első oldala (Wikipedia)

A 18. századtól kezdődően szellemi megújulás következett be a közép-magrebi zsidóság körében, ami valójában szervesen következett abból a tényből, hogy a Földközi-tenger térségében a különböző, egymástól távol élő zsidó közösségek nagyon is élénk kapcsolatokat ápoltak egymással, esetükben hermetikus elszigetelődésről egyáltalán nem beszélhetünk. A legenda szerint Marokkóból Jeruzsálembe tartó rabbi, látván az itteni zsidó közösségek megfogyatkozását, úgy döntöttek, ebben a térségben fognak tanítani. Egyikük, Aharon Perez (†1766) Dzserbán működött. A valóság ezzel szemben az, hogy Perez dzserbai volt, a 19. század elején az itáliai Livornóban több munkáját is kiadták. Számos olyan liturgikus szabályt vezetett be, amelyek még ma is hatályosak a szigeten. Megtiltotta például a sáskafogyasztást (a sáska addig *kóser*nek számított) és bevezette a *sófár* megfűjását újévkor (*Rós hasána*). A megújulás annak volt köszönhető, hogy ezek a zsidó közösségek kapcsolatban álltak a külvilággal, elsősorban a Nyugat-Magreb Spanyolországból elmene-kült zsidó értelmiségijeivel, valamint a palesztinai rabbikkal.

Tunézia gyarmati sorba süllyedése, a francia protektorátus proklamálása (1881) új körülmények közé helyezte a dzserbai és az egész tunéziai zsidóságot. A Franciaországban nagy befolyással bíró Egyetemes Izraelita Szövetség (Alliance israélite universelle, AIU) saját iskolahálózatot hozott létre az észak-afrikai országban, amelyet azonban a dzserbai zsidók – félve a közösségük szekularizálódásától – bojkottáltak, mint ahogy bojkottálták a gyarmati hatóságok világi iskoláit is a kormányzat és a fővárosi zsidó elit nyomása ellenére. Sőt a rabbi kiátkozással sújtottak mindenkiket, aki együttműködött az AIU-val, mert úgy vélték, hogy a szövetség veszélyt jelent a közösségük integritására. Ehelyett a hagyományos, kizárólag a fiúk számára kötelező rabbinikus oktatást preferálták. Válaszul a protektori hatalom és a tuniszi zsidó elit a dzserbaitakat „elmaradottnak” titulálta, akiket „a fejlődéssel szembeszegülő rabbi tudatlanságban tartanak”.

Ez a vád aligha állja meg a helyét, ha figyelembe vesszük azt az élénk könyvkiadói tevékenységet, mely a 20. század elejétől a szigeten kibontakozott. Miután az első nyomdákat megalapították, a zsidó publikációs tevékenység hallatlanul felfutott: 600 kiadványt jelentettek meg, miközben a zsidó közösség létszáma sohasem haladta meg a 4500-at.⁸ Ezek a könyvek elsősorban a helyieknek, másodsorban a tunéziai és magrebi zsidóságnak szóltak. Egyes műveket rabbi és tanárok írtak, másokat kézművesek (ékszerészek) vagy kiskereskedők. Korábban a dzserbaitak kénytelenek voltak az oktatáshoz és a vallásos szertartásokhoz nélkülözhetetlen műveket importálni, így a szigeten mindig is kevés és drága volt a könyv, a saját szellemi termékeiket itáliai vagy palesztinai nyomdák révén adták ki. 1903-ban David Aydan rabbi nyomdát hozatott a szigetre, ami a következő évtizedekben a könyvkiadás aranykorának bevezetője lett. Az 1930-as években már öt nyomda működött, melyek héberül és a judeo-arab nyelv tunéziai dialektusában publikálták a különböző munkákat. Ezek közül az 1980-as években még mindig két héberül publikáló nyomda működött.

Izrael megalapítása (1948) után megindult a zsidók elvándorlása Tunéziából: az akkori 105 ezer fős kolónia létszáma 2018-ra 1100 főre apadt. Az emigráció természetesen Dzserbát is érintette, a fő cél elsősorban a zsidó állam, másodsorban Franciaország volt, ahol az integrációjuk változatos mintákat mutatott.⁹ Származásukat különböző egyesületek (Dzserbai Zsidók, Gribai Zsidók) alapításával próbálták hangsúlyozni.¹⁰ Ennek az emigrációnak részben a romló gazdasági körülmények, részben az arab–izraeli konfliktus miatt mind feszültebbé váló zsidó–muszlim kapcsolatok voltak az okai. Három kivándorlási hullám követte egymást, az első 1948 után, a második 1968–1969-ben Habib Burgiba szocialista típusú gazdasági kísérletének negatív következményei, valamint a harmadik arab–izraeli háború (1967) sokkhatása miatt, a harmadik pedig az 1980-as években az ismételten romló zsidó–muszlim viszony okán.¹¹

Ez utóbbi a közelmúltban többször is válságos és tragikus eseményekhez vezetett. 1985-ben a rendfenntartó erők kötelékében szolgálatot teljesítő egyik tunéziai katona váratlanul tüzet nyitott a Griba épületegyüttesének területén tartózkodókra, meggyilkolva öt embert, köztük négy zsidót. Attól fogva a kormány szigorú biztonsági intézkedéseket vezetett be a zsidó közösség védelmében.¹² Ez sem volt elég. 2002-ben egy 25 éves, az al-Kaida terrrorszervezethez kötődő francia–tunéziai férfi egy tartálykocsival belehajtott a Griba zsinagógába, minek következtében 21-en életüket veszítették (14-en németek, 5-en tunéziaiak, 2-en pedig franciák voltak).

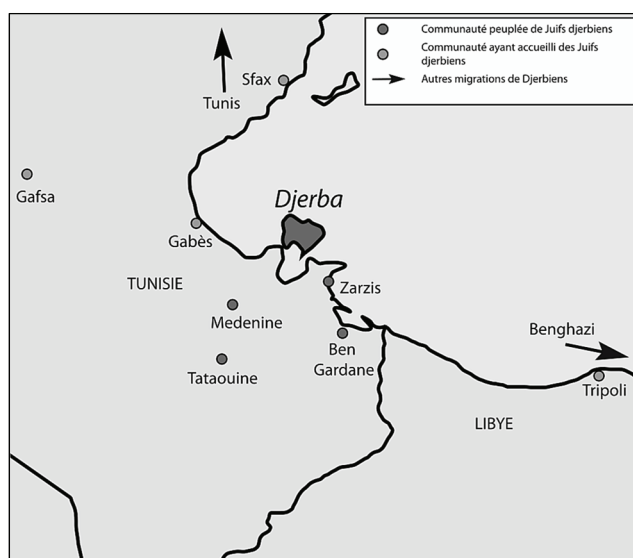
A dzserbai zsidóság társadalmi-gazdasági helyzete

A demográfiai folyamatok az említett okok és események nyomán kedvezőtlen tendenciát mutatnak. A 20. század elején még növekvő létszám a második világháború után érte el a csúcsát, majd gyors csökkenésnek indult. Manapság az 1946-os létszám alig hatoda él a szigeten, tehát megnyirbált és instabil közösségről beszélhetünk. Kiszámolták, hogyha nincsenek az 1948 utáni kivándorlási hullámok, akkor a korábbi szaporodási ütem értelmében manapság 15 ezer zsidó élne Dzserbán. Az adatokat az alábbi táblázat tartalmazza:¹³

1909	1921	1926	1931	1936	1946	1956	1976	2003
kb. 3000	3779	3828	4098	4109	4294	2684	1100	700

A dzserbai zsidó kolónia döntően két településen összpontosul, amelyek a 20. századig szinte kizárólag zsidók voltak. Hara-Szgíra („kis kerület”) a Griba tőszomszédságában található, a sziget belsejében. Hara-Kbira („nagy kerület”) néhány kilométerrel északabbra fekszik, ma már a kiterjedtebb Humt-Szúk, Dzserba legnagyobb városának (75 ezer lakos) agglomerációjához tartozik. Míg a magrebi zsidóság jellemzően a muszlim városok egy-egy negyedében vagy kerületében koncentráldott, addig a dzserbaiak voltak talán az egyetlenek, akik szintiszta zsidó településeket alkottak, olyanokat, mint a kelet-európai *stetlek*.

Általános vélekedés szerint a két település szervesen összetartozik, ugyanakkor szemben is állnak egymással. Hara-Szgíra hagyományosan a Kelethez kötődik, mivel – mint láttuk – a legenda szerint a jeruzsálemi templom papjai alapították. Hara-Kbira lakói viszont azt állítják, hogy eleik nyugatról vándoroltak be a szigetre. A köztudat Hara-Kbirát a sziget északi felének kereskedelmével társítja, míg Hara-Szgírárt a déli rész mezőgazdaságával hozza összefüggésbe. Míg a hara-kbirai férfiak a másik faluból vettek maguknak feleséget, fordítva ez nem volt jellemző. Az 1980-as években Hara-Kbirában tizenegy, Hara-Szgírában öt zsinagóga működött.

Dzserbai zsidók által felfejlesztett kontinentális települések (Wikipedia)

A dzserbai zsidóság hatást gyakorolt a szárazföldre is. A 19. században kisebb közösségeik átköltöztek a kontinensre, ahol virágzó falvakat hoztak létre. A *Csillagok háborúja* filmek révén világhíres dél-tunéziai Tatauin települést hara-szgírai kivándorlók fejlesztették föl, Ben Gardant, a második világháborúból ismert Medenint és Zarziszt pedig hara-kbiraiak.

A közösség számára érthető módon az identitás megőrzése mindig is központi kérdésnek számított. Ezen a téren persze a rugalmatlanság és a merevség lehetetlennek bizonyult a muszlimokkal való évszázados és mindennapos együttélés okán – a folyamatos interakció nélkül eleve nem maradhatott volna fenn a zsidó közösség –, ugyanakkor az alkalmazkodásra és az önazonosság megtartására hangsúlyt fektettek. A módszerek az évszázadok során folyamatosan változtak, s ez a kollektív attitűd a közös élet minden területén (gazdaság, társadalom, vallás) jellemző maradt. A zsidók által űzött mesterségek ezt az együttélést alkalmanként váratlan szintre emelték.

A zsidó házaló árusok például a muszlimok által lakott déli oázisokban még a férfiak számára tabunak (*haram*) számító női lakrészekbe is bejuthattak. A legjellemzőbb mesterség, amely Tunézia függetlenné válása után is tovább virágzott, az ötvösség volt, a bazároknak még ma is lehet látni műhelyeikben dolgozó zsidó mesterembereket. A hara-kbírai piacon a csúcsidőszakban negyven műhely-üzletük működött, a zsidó gazdaság centrumaként szolgálva. Az utóbbi évtizedekben az együttélés azonban nehezebbé vált, amire a már említett kivándorlási hullámok és az erőszakos támadások is felhívták a figyelmet.

Mi lehet ennek az oka? Minden bizonnyal a hagyományos társadalom felbomlásában kell keresni a választ. A középkori tradicionális struktúrák plurálisak voltak, az államhatalom pedig távoli. A központi hatalom helyi hatóságai a különböző közösségek képviselőit foglalkoztatták, így a sokszínű érdekek érvényesülhettek. Ez az ősi szokás a modernkorban átadta a helyét a nagyobb homogenitás iránti igénynek. Az etnikai, vallási közösségek nem csak Tunéziában, hanem Észak-Afrika más államaiban is kisebbségekké váltak a többségében arab etnikumú és muszlim vallású s kultúrájú nemzeteken belül, mely egyre inkább uniformizáltságra törekedett. A zsidók számára a kivándorlás lehetőséget teremt ugyan a zsidóságuk megőrzésére, de kérdéses, hogy az eredeti identitásukat Európában, vagy akár Izraelben meg tudják-e tartani.

Az identitás tényezői

A dzserbai zsidóság identitását alapvetően meghatározta a muszlimokkal való térbeli szomszédság, a közöttük zajló szóbeli kommunikáció azonos nyelvi közege, az azonos anyagi kultúra, valamint az ugyanazon gazdasági és politikai rendszerhez való évszázados tartozás. Érthető ezek alapján, hogy a zsidók elsősorban a velük szoros kapcsolatban élő muszlimokhoz képest határozták meg önmagukat.

Tunéziai zsidók 1900 körül (Wikipedia)

Valensi és Udovitch úgy véli, hogy egy dzserbai zsidó mindenekelőtt látható külső jegyek alapján ismerhető fel, s ezek a jegyek lehetnek döntés, identifikációs stratégia vagy a zsidók és a muszlimok közötti konszenzus következményei. Üzenetük is van, mutatják a követendő érintkezési szabályokat, hozzájárulnak a kommunikáció megszervezéséhez.¹⁴ Az első ilyen jegy az idők során sokat változó, s egy-egyének sem mondható öltözet, melynek azért voltak tipikus elemei (térd alatt összefogott buggyos nadrág, ing és mellény, szandál vagy papucs, télen szürke, hosszú kordbárszony kabát, fez). A muszlimok a fezt a homlokukra tolva hordták, míg a zsidók a fejük búbján viselték. Az arcszőrzet is megkülönböztető tényező volt: hagyományosan a zsidók szakállt, a muszlimok bajuszt viseltek (ma már ez nem releváns). A fehér burnusz jellemzően a rabbik ruházataként szolgált, de sokan hordtak az ünnepnapokon (például Sabbatkor) szintén fehér öltözetet. Az uniformizáló nyugati divat térhódításával a dzserbai zsidó férfiak nyaklánccal, rajta függő zsidó jelképpel (például Dávid-csillaggal) jelezték hovatartozásukat. A zsinagógába lépéskor kipát, nem pedig kalapot hordanak. A nők, fiatal lányok ruházata vagy frizurája a második világháborút követően szinte semmiben sem tért el a muszlimokétól.

A másik megkülönböztető jegy a tér: a zsidók – mint láttuk – saját településeiken tömörültek, elkülönülve a muszlimoktól és a keresztényektől. A muszlimok és a modern tunéziai állami hatóságok ezeknek a településeknek saját nevet adtak (Hara-Kbirának az es-Suáni, Hara-Szgirának a Rijád nevet), a különbség a névhasználatban is megmutatkozik. Az építészeti jellegzetességek számos sajátosságot mutatnak: Hara-Kbirában a négyoldalú házak falain három-három ablak látható, összesen tizenkettő, melyek a zsinagógákhoz hasonlóan a tizenkét zsidó törzset jelképezik.¹⁵ A piactér, a munka és az adásvétel e profán és a férfiak által uralt helyszíne Sabbatkor tiltott terület, a nők számára pedig máskor is az. Korábban az elzárkózás úgyszólván teljes volt, a muszlimok ezekbe a falvakba nemigen tették be a lábukat, mára azonban ez is megváltozott, a tilalom megszűnt. Maguk az otthonok sokban megegyeznek a muszlimokéval: olyan a kialakításuk, hogy az utcáról ne lehessen belátni, a lakószobák a belső udvar körül helyezkednek el stb. Különbség az, hogy a múltban a zsidók *mikvét*, fürdőhelyiséget is kialakítottak a nők számára a menstruáció utáni rituális tisztálkodás céljára. Az is előfordult, hogy külön helyiséget építettek bizonyos ünnepek megtartására, a *Szukkot* hétnapos ünnepén például fedetlen szobában étkeztek. Elterjedt a küszöbökön, kapukon a *mezúza* kifüggesztése, mely hitük szerint megvédi az otthonokat a démonoktól. (A mai modern házakban ezek a tradicionális helyiségek és amulettek már nemigen találhatók meg.) Az elkülönülés a legvilágosabban a szakrális terekben volt tetten érhető: a zsinagógákba muszlimok nem léptek be, ahogy a mecsetekbe se a zsidók.

További megkülönböztető jegy az idő és a kalendárium, amelynek a vallás határozza meg a ritmusát. A naptár az egész közösségi élet meghatározó eleme, de állandóan jelen van a háztartásokban is. A judaizmusról vajmi keveset tudó muszlimok számára talán ez a zsidó lét és vallás legszembeütőbb jellegzetessége: a szombati

pihenőnapon a butikok zárva vannak, a zsidók nem fizetik ki a fogyasztásukat a kávéházakban, nem hajlandók munkáról beszélgetni stb. A zsidók Dzserbán sohasem használták a *hidzsra* szerinti időszámítást, a sajátjukat annál inkább. Mindennapi életük nagyban különbözött muszlim szomszédjaikétól. Koraeste (az észak-afrikai tradicionális társadalmakban a nap napnyugtakor kezdődött) a felnőtt férfiak a zsinagógába mentek a *maarívnak* nevezett esti imádság elvégzésére, majd éjszakára hazatértek. Hajnalban visszatértek a zsinagógába a *saharit* reggeli imára, ahonnan a bazarba, a munkahelyükre siettek. A délutánt a *minha* szertartása zárta le, mely összekapcsolódott a *maarívval*. Ezt a hétköznapi menetrendet (zsinagóga–otthon–zsinagóga–bazar) csupán a Sábbát és a többi ünnep törte meg.¹⁶

A „másik” koncepciója

A dzserbai zsidók saját közösségükre mindig is a társadalom centrumaként tekintettek, s úgy vélték, a többi csoport „minősége” fordítottan arányos a központtól való elhelyezkedése távolságával. A gyülekezet (*káhal*) kiválósága megkérdőjelezhetetlen, az ősrégi származásból fakad, a többieké (*gojok*) ellenben nagyon is megkérdőjelezhető. Az arab *gojok* között megkülönböztették a dzserbaiakat (az ittenieket, az ismerősöket, a megbízhatókat) és a kontinensről érkezett idegeneket, barbárokat, jöttmenteket. Jellemző, hogy a muszlim arabok nagyon hasonló módon gondolkodtak a zsidókról: a helyiek megbíztak bennük a kereskedelmi tranzakciók során, sőt akár jogvitáik megoldása érdekében is folyamodtak a zsidók véleményéhez.

A közösségen belül a származás, a felmenők (a keleti társadalmakhoz hasonlóan) rendkívüli fontossággal bírtak. Az apai név kétséget kizáróan kijelölte az egyén helyét a társadalmon belül. Érdekes, hogy bizonyos családneveket, amelyek Tunézia más részein a muszlimokra, a Közel-Keleten pedig a keresztényekre jellemzők, Dzserbán a zsidók viselik: Haddad, Amar, Húri stb. A keresztnevek egy része a *Bibliából* származik, más része ellenben helyi eredetű, s a muszlimok körében is elterjedt. Izrael hatása, hogy a modern héberből is kölcsönöznek neveket, amit Valensi és Udovitch a zsidó állammal való azonosulásként értékel.¹⁷ Egyre elterjedtebbek – a muszlimokhoz hasonlóan – a nyugati keresztnevek.

A „másiktól” természetesen első helyen a vallás különböztette meg a zsidókat, hiszen a vallásgyakorlat a születéstől a halálig meghatározza a hívő életét. Rögzíti a nem zsidókkal való kommunikáció időpontját, helyét, formáit és korlátait. Egyes rítusok mintegy elszeparálták a zsidókat a muszlimoktól, tipikusan ilyen volt a körülmetélés, amely a fiatal fiúkat a közösség részévé tette, az aktus pedig Ábrahámnak Istennel kötött szövetségét erősítette meg. A rítus részeként a *mohél* (a körülmetélést végző felnőtt férfi) 130 gyöngyöt szórt szét, miközben Éliás prófétához imádkozott.

A cél ezzel az volt, hogy megakadályozza a körülmetélt himvesszöt abban, hogy valaha is egy nem zsidó vaginával szennyeződjön be...¹⁸

Az oktatás is az elkülönülést szolgálta, hiszen – mint láthattuk – a protektorátus időszakában a dzserbai zsidók nem voltak hajlandók francia iskolába íratni a gyerekeiket, hiába a hatóságok erőteljes nyomása. Ezen a téren sokáig a független Tunézia sem tudott változást elérni, s csak az 1970-es években tudta elérni, hogy a dzserbai zsidó gyerekek a tanulási idő egyik felét az állami iskolák valamelyikében töltsék (a másik felét továbbra is a *jesivában*). Avval, hogy a rabbik megpróbálták megőrizni az oktatás monopóliumát, nem csupán a saját pozíciójukat és ideológiájukat védték, hanem meg tudták akadályozni a közösségből való kilépés lehetőségét, a nem zsidókkal való keveredést, sőt a szekularizációt.

A zsidók gojokkal való kapcsolattartása terén akadtak szigorú korlátok. A szigeten egészen a legutóbbi időkig teljesen elképzelhetetlen volt a zsidó nők muszlimokkal való házassága és viszont. Ami viszont a javak és a szolgáltatások forgalmát illeti, korlátok mellett volt rá lehetőség. Az élelmiszerkereskedelem például egyértelműen aszimmetrikus volt, de működött. Jóllehet hasonló fogyasztási tilalmak léteztek és az állatok levágásánál is közös szabályokat követtek, ebből következően elvileg a muszlimok fogyaszthatták a zsidók ételeit, fordítva azonban ez már nem működött, hiszen a muszlim konyha a zsidók szerint számos tisztátalan eszközt és húst használt.

A Griba zsinagóga épületegyüttesének bejárata (a szerző felvétele)

A Griba zsinagógai zarándoklat

A dzserbai zsidóság legfőbb spirituális eseménye, kohézióerősítő megmozdulása, sőt identitásformáló tényezője a Griba zsinagógai zarándoklat. A Griba („furcsa”, „különös”, „szokatlan”) eredete a legendák homályába vész. Egyesek szerint a szigetre érkező zsidó közösségek furcsának és különösnek találták a helyszínt, ezért alapítottak ezen a néven imaházat maguknak. A másik vélekedés ellenben egy gyönyörű fiatal lányról tud, aki egyedül élt egy kunyhóban egy dombon, s akit a helyiek szentnek tartottak. Egyik éjszaka észrevették, hogy a kunyhó lángokban áll, de nem mertek közbelépni felé, mert azt hitték, a leány éppen varázslatot végez. A tűz elalvása után látták, hogy a hamu közepette holtan fekszik a szépség, akinek a holttestét csodálatos módon a lángok megkímélték. E külön idegen sírja fölé emelték a zsinagógát.

Maga a zarándoklat a 19. században vehette kezdetét, a kialakulásáról nem rendelkezünk pontos információkkal. Az esemény az *ómer* számlálásának közepére, *lag ba-ómer* ünnepére (*Ijjár* 18-ra) esik. A század utolsó harmadában egyre több tunéziai és líbiai zsidó érkezett Dzserbára, hogy felkeresse a Gribát, amelyet az 1860-as, 1870-es években kibővítettek. A ma is látható és használatban lévő karavánszerájt éppen a líbiai zarándokok kiszolgálására építették a 20. század közepén. Az utóbbi évtizedekben a látogatók Európából, Amerikából és Izraelből érkeznek, számuk a 21. század elején 6000–8000 fő között mozgott.

A zarándoklat során meglátogatják a Gribát, imádkoznak, adományokat tesznek és körmeneteket tartanak. A résztvevők *menórát* hordoznak körbe, melyet Izrael tizenkét törzsét reprezentáló szimbólumokkal, tiszteletreméltó tunéziai rabbik és a pátriárkák (Ábrahám, Izsák és Jákob) neveivel öveznek. A zarándokok mellett változatos színű kendőket aggatnak rá, miáltal a menet esküvőre hasonlít, mely Izrael népe és Isten közötti misztikus egységet jelképezi. Ez az egyetlen olyan vallásos esemény, amelynek során férfiak és nők nincsenek elkülönítve a zsinagógában, együtt vesznek részt a szertartásokon.

A Griba imaterme (a szerző felvétele)

Az egyik helyi szokás értelmében a nők a zsinagóga egyik helyiségében – ahová csak lábbeli nélkül lehet belépni, nyilvánvalóan muszlim hatásra – egy szűk csapóajtón keresztül egy pincébe ereszkednek le, s egy tojást visznek magukkal, amelyre egy hajadon leány nevét írják fel. A tojást a fesztivál végén felhozzák, s odaadják annak a hajadonnak, akinek a neve szerepel rajta. Az illető elfogyasztja a tojást, s ezután biztos lehet benne, hogy férjhez fog menni. Az eseményeket a karavánszeráj udvarán zenés fellépések, vidám hangulat kísérik.

A zarándoklaton nemcsak zsidók vesznek részt. Muszlimok és keresztények együtt imádkoznak velük, ami még különlegesebbé teszi a rendezvényt. A tunéziai kormány igyekszik minden támogatást megadni a szervezőknek, a merényletek óta jelentős biztonsági intézkedéseket tesznek a zarándokok védelmében. A zarándoklaton a kormányzat magas szinten képviselteti magát, de jelen vannak a diplomáciai testületek tagjai, sőt 2018-ban a legfőbb tunéziai muszlim vallási méltóság is tartott beszédet. A legutóbbi zarándoklatról René Trabelszi tunéziai turisztikai miniszter a következőket nyilatkozta: „A Griba zsinagóga meglátogatása siker volt biztonsági és szervezési értelemben egyaránt. (...) A látogatók száma az előző évihez képest

megduplázódott és a Tunéziával szembeni bizalom helyreállt. Ezt bizonyítja az, hogy nagyszámban tértek vissza olyan zsidók, akik 30 vagy 40 évvel ezelőtt hagyták el az országot, ezenkívül a gribai zarándoklat sikere lehetővé teszi a tolerancia és az együttélés országáról kialakult kép rögzülését, valamint annak az üzenetnek az eljuttatását a nagyvilágba, hogy Tunézia nyitott és békés állam.”¹⁹

Jegyzetek

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Paul Sebag: *Histoire des Juifs en Tunisie. Des origines à nos jours*. L’Harmattan, Paris, 1991. 7–8.

² A kairói Geniza (= elrejtett, temetésre váró iratok, könyvek gyűjteménye) kb. 200 ezer, 870 és 1880 között keletkezett zsidó kéziratot tartalmaz, amelyeket az egyiptomi főváros egyik zsinagógájában őriztek. A különböző felületekre (pergamenre, papírra, papiruszra) írt arab és héber nyelvű szövegek rendkívül változatos témájúak (mindennapi élet, árucseré, jogviták, fordítások, Tóra-kommentárok, héber nyelvtan stb.).

³ A 12–13. században a mai Spanyolország és Észak-Afrika nagy részét uralma alatt tartó, berber származású uralkodócsalád szigorú, már-már szélsőséges szunnita vallásgyakorlatot vezetett be. A muszlim hagyományokkal ellentétben keresztényeket és zsidókat kényszerítettek áttérésre, üldözték, gyilkolták őket. Maimonidész is az Almohádok elől menekült Egyiptomba. Uralmukat egyesek az Ibériai-félsziget zsidó kulturális aranykora végének tekintik.

⁴ Kecskeméti Ármán: *A zsidó irodalom története*. II. k. Franklin, Budapest, 1908. 52.

⁵ Charles Monchicourt: *L’expédition espagnole de 1560 contre l’île de Djerba*. Ernest Leroux, Paris, 1913.

⁶ A dzimmi az iszlám uralom alatt élő nem muszlim, de szent könyvvel rendelkező, mono-teista „védelmezett” emberek csoportját jelenti, akik általában szabad vallásgyakorlatot élveztek, belső ügyekben, a magánjogban rendre a saját vallási törvényeiket követték. Életüket, tulajdonukat ugyanolyan védelem illette, mint a muszlimokét. A muszlimoktól eltérően ugyanakkor megkülönböztető fejadót (dzsizját) kellett fizetniük, illetve egyéb diszkriminációs rendelkezések is érvényben voltak velük szemben (pl. nem katonáskodhattak).

⁷ Hedia Khadhar: *La Révolution française, le Pacte fondamental et la première Constitution tunisienne de 1861*. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 52–53. évf. (1989), 2–3. sz. 132–137.; Jean Ganiage: *Les origines du protectorat français en Tunisie (1861–1881)*. Berg Édition, Tunis, 2015. 54.

⁸ Gabriel Qabla: *La communauté juive de Djerba. Secrètes d’une pérennité*. *Confluences Méditerranée*, 10. sz., 1994. tavasz. 135–137.

⁹ Doris Bensimon-Donath: *L’intégration des Juifs nord-africains en France*. Mouton, Paris – La Haye, 1971.

¹⁰ Colette Zytnicki: Du rapatrié au séfaraide. L'intégration des Juifs d'Afrique du Nord dans la société française: essai de bilan. *Archives Juives*, 38. k., 2005. 2. sz. 84–102.

¹¹ Qabla: La communauté juive de Djerba... i. m.

¹² Jews in Islamic Countries: Tunisia. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jews-of-tunisia>, letöltés: 2019. június 14.

¹³ Robert Attal – Claude Sitbon: De Carthage à Jérusalem: la communauté juive de Tunis. http://www.leborgel.com/?nomPage=carthage_jerusalem&PHPSESSID=5f607173e47f677ce5245732d5e0c264, letöltés: 2019. június 14.

¹⁴ Lucette Valensi – Avraham L. Udovitch: Communautés juives en pays d'Islam: identité et communication à Djerba. *Annales ESC*, 35. évf. (1980), 3–4. sz. 764–783.

¹⁵ Ahmed Saadaoui: Les synagogues de Tunisie: recherches architecturales. In: Abdelkrim Allagui – Habib Kazdaghi (szerk.): Histoire communautaire, histoire plurielle: la communauté juive de Tunisie. CPU, Tunis, 1999. 181–201. <https://laam.tn/Article/saadaoui/8.pdf>, letöltés: 2019. augusztus 22.

¹⁶ Valensi – Udovitch: Communautés juives en pays d'Islam... i. m.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Jacques Berset: Tunisie: 6000 personnes au pèlerinage juif de la Ghriba. *L'Écho magazine*, 2019. május 24. <https://www.cath.ch/newsf/tunisie-6000-personnes-au-pelerinage-juif-de-la-ghriba/>, letöltés: 2019. augusztus 22.